

HET INVENTARISEREN VAN DE GEBOUWDE OMGEVING IN NOORD-BRABANT

Wie bladert in J. Kalfs „De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Noordbrabant. Eerste stuk: De monumenten in de voormalige Baronie van Breda” (Utrecht 1912), constateert op pagina 1 dat het werk zich ten doel stelt „het bijeenbrengen van materiaal voor de kunstgeschiedenis door het leveren van beschrijvingen der in Nederland bestaande monumenten”. Alleen objecten van vóór 1850 worden beschreven omdat daarna een „herleving van de bouwkunst” heeft plaatsgevonden waarvan de waarde nog niet bepaald kan worden daar de makers vaak nog in leven zijn. Ook de landelijke bouwkunst en volkskunst valt buiten het bestek van het boek, omdat hieraan elders al aandacht is besteed.

Het lijvige boekwerk bevat dan ook nauwelijks eenvoudige landelijke woningen en aan de ontstaansgeschiedenis van de nederzettingen wordt met uitzondering van de oude kern van Breda geen aandacht besteed. Soms wordt een van een fraaie gevel voorzien dorps huis als dat te Alphen nog wel opgenomen wegens zijn stedelijke karakter en af en toe wordt van een pand de datum genoemd als die duidelijk in ankers afleesbaar is. De ongelooflijke hoeveelheid gave landelijke bouwkunst in authentieke nederzettingen wordt niet als uitzonderlijk ervaren en men heeft dan ook geen criteria of methoden ontwikkeld om ze te inventariseren. Wanneer we met ogen van nu nog eens de wandelingen van Jan Kalf over mochten doen, dan zouden we duizenden en duizenden monumenten fotograferen en het ene beschermde gezicht na het andere registreren. In de zeventig jaar na de verschijning van Kalfs boek is er zeer veel veranderd: de oudste geïllustreerde beschrijvingen zijn niet alleen verzamelingen materiaal, maar documenteren ook de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland. Dacht men rond de eeuwwisseling nog aan een kleine, constante groep objecten van kunsthistorisch belang, nu heeft de kunstgeschiedenis echter haar vleugels uitgeslagen en haar gebied verruimd. Haar beoefenaren constateren dat de bouwkunst voor 1850 maar gebrekkig geïnventariseerd is terwijl zich tegelijk een grote groep „jonge monumenten” aandient. De objecten worden nu gezien in hun context van sociale en maatschappelijke omstandigheden, in het geheel van straatbeeld en nederzettingenplattegrond.

De gebouwde omgeving is onderhevig aan voortdurende veranderingen die vooral invloed uitoefenen op de gebouwen van de lagere klasse. Door ingrijpende veranderingen in sociale omstandigheden, lijken de veranderingen, die ook vroeger plaatsvonden, in een stroomversnelling te zijn geraakt. Het maken van een momentopname wordt dan ook zeer moeilijk. Beschrijft men alleen de monumenten van de hogere klasse dan heeft men te maken met een redelijk constante groep, maar wanneer ook agrarische bouwwerken, nederzettingenvormen, monumenten van bedrijf en techniek en volkswoningbouw bestudeerd worden, dan wordt de inventarisator geconfronteerd met een gelaagd en complex geheel, dat niet meer

getuigt van één logische ontwikkeling maar van vele, soms tegenstrijdige geschiedenissen.

Het inventariseren wordt zo het maken van een momentopname van een proces van veranderingen, dat een meer of minder directe afspiegeling is van veranderingen in de maatschappelijke verhoudingen. Landschap en nederzetting waren ook vroeger onderhevig aan veranderingen die wij, achteraf terugblikkend, vaak als een grote mate van continuïteit ervaren. Het verleden lijkt ons vervuld van een gezapige rust en een intense stilte.

Het huidige identiteitsverlies van onze gebouwde omgeving is echter duidelijk te constateren: oorspronkelijk afgelegen gebieden zijn gemakkelijk toegankelijk geworden en ondergaan de invloed van de maatschappelijke veranderingen even direct als de metropolen. Oude vormen en structuren voldoen niet meer aan de nieuwe eisen en pretenties van hun gebruikers. Functieverandering van gebouwen wordt ten gevolge van overheids- en andere invloeden niet aangegrepen voor kleinschalige verbouwing en aanpassing maar voor vervanging. In toenemende mate worden structureel gezonde bouwwerken en complexen vervangen die nog langere tijd bruikbaar waren geweest als ze aangepast waren. Het behoud van oude structuren is al te vaak afhankelijk van toevallige factoren: de marktplaatsen van Bergeijk en Bladel zijn verloren gegaan terwijl het Eerselse plein behouden bleef.

De „Notitie inzake een provinciaal monumentenbeleid” van 15 januari 1980 stelt dan ook dat men over moet gaan tot een inventarisatie van historische gebouwen „ten einde een beter inzicht te krijgen in die zaken welke de moeite van het behoud waard zijn”. In september 1980 werd met dit werk onder auspiciën van de Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten een begin gemaakt. Ook andere provincies (Gelderland, Noord-Holland, Groningen, Friesland en Overijssel) verrichten soortgelijk onderzoek om zo een beter inzicht te krijgen in de historische componenten van de gebouwde omgeving. Men legt vast, schematiseert en ordent en ontwerpt een systematiek om de omgeving die ongeordend schijnt, vast te leggen. Wat niet vastgelegd is, is geen feit en kan niet geordend en beheerst worden. In deze zin is inventariseren het onder controle brengen, het maken van een momentopname, van een steeds veranderend beeld, om feitenmateriaal te verkrijgen. Zo moet het mogelijk worden om bij de weging die voorafgaat aan beleidsbeslissingen ook de cultuurhistorische waarden een rol te laten spelen. Het vastgelegde materiaal kan namelijk op vele gebieden gebruikt worden: voor het opstellen van monumentenlijsten van rijk, provincie en gemeente, het komen tot de aanwijzing van beschermde stads- en dorpsgezichten, de weging van belangen in het kader van streekplannen en bestemmingsplannen en het uitoefenen van welstandstoezicht.

Methode. Bij bestudering en beschrijving moeten de objecten gezien worden in samenhang met hun omgeving. Pas na de bestudering van het geheel kan men de delen beschrijven.

De hoedanigheden van de omgeving (hoogteligging, reliëf, terreinvorm, grondsoort) hebben de plaats en vorm van menselijke vestigingen bepaald. Daarnaast waren in de loop der eeuwen factoren als conjunctuur, machtspatronen, middelen van bestaan, de loop van communicatieve routes, etc. van belang. Voor nederzettingen als Boxtel en Vught was de nabijheid van een stad en de aanwezigheid van goede verbindingen van belang, voor de bloei die beide plaatsen kenden in de late middeleeuwen en de achttiende en negentiende eeuw.

De wordingsgeschiedenis van de ondergrond is afleesbaar uit een geomorfologische kaart, bijvoorbeeld de „Geologische overzichtskaart van Nederland”, op schaal 1:600.000 uitgegeven door de Rijks Geologische Dienst. Op dit gebied zijn vaak ook deelonderzoeken beschikbaar, bijvoorbeeld het rapport over de geomorfologie van Midden-Brabant van de Stichting voor Bodemkartering (Stiboka) te Wageningen. Dezelfde stichting geeft in meerdere bladen de „Bodemkaart van Nederland” uit op schaal 1:50.000. De bijgevoegde beschrijving in boekvorm is zeer interessant, maar van de provincie Noord-Brabant zijn nog niet alle delen verschenen. Wél beschikbaar is de bodemkaart schaal 1:200.000. Uit deze bodemkaarten is het geheel van processen dat zich onder invloed van het menselijk handelen afspeelt in de bovenste aardlagen afleesbaar.

Het zo verkregen beeld vormt een „onderlegger” voor het ontstaan van inzicht in de nederzettingvormen en het patroon van wegen en wateren. Ook deelstudies in het kader van streekplannen verschaffen hierover soms waardevolle informatie. Daarnaast zijn de publicaties van onder meer A.D. Kakebeeke en C.H. Edelman van belang. Richtinggevend is het artikel „Dorpen in Brabant” van A. Steegh in de gelijknamige catalogus. Deze bijdrage bevat in de noten veel verdere literatuur. Ook W. Wolters, „Typologie van landelijke nederzettingen in Nederland”, Delft 1968, is bruikbaar. Over de ontwikkeling van historische steden bestaan monografieën en losse bijdragen in verschillende periodieken. Interessant voor de recentere ontwikkelingen is een catalogus als 'Bossche Stadsuitbreidingen 1880-1980". De „Kleine Monumentenatlas” van A. Steegh (uitgave Zutphen 1976) en de bijdragen „Stad en Dorp” van S.J. Fockema Andreae in „Duizend Jaar Bouwen in Nederland” (Amsterdam 1948 en 1957) geven een goede algemene achtergrond.

Een volgende stap is de bestudering van oude en recente kaarten. Een goed overzicht vindt men in C. Koeman, „Handleiding voor de studie van Topografische Kaarten van Nederland 1750-1850”, Culemborg 1978². Voor Brabant is de driedelige catalogus van het Prentenkabinet van het Provinciaal Genootschap „Brabantia Illustrata I” onmisbaar. Een uniform beeld op de schaal 1:50.000 dat vergelijkbaar is met recentere topografische kaarten verschaft de heruitgave van de „Topografische en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden” met de bijbehorende publicatie van J.A. van der Linden. De ontwikkeling van de nederzetting en de veranderingen in het grondgebruik worden zo zicht-

baar. Zeer gedetailleerd materiaal kan verkregen worden door op de wijze die A.D. Kakebeeke en H. Mélotte (resp. in *Brabants Heem* van 1967 en 1971) beschreven hebben de kadastrale kaarten 1:1.000 en 1:2.500 te bewerken. Voor een inventarisatie van monumenten is dit echter geen noodzaak. Bovendien bestaat het gevaar dat men de oudste toestand van plm. 1830-40 zozeer gaat idealiseren dat latere wijzigingen alleen als verminkingen worden opgevat. Ook deze veranderingen maken echter deel uit van de wordingsgang van onze omgeving en kunnen door hun bestaan alleen al niet genegeerd worden. Het heeft weinig zin een nederzetting nu nog te zien met negentiende-eeuwse ogen.

Het inzicht in de evolutie van de nederzetting moet aangevuld worden met een beeld van stratenpatroon, percelering en bebouwing. Historische publicaties over de provincie en over de te onderzoeken gemeente moeten geraadpleegd worden. Een werk als het in 1839 en volgende jaren uitgegeven „Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden” van A.J. van der Aa kan basisinformatie verschaffen. Een goede gids is verder de „Literatuurgids voor de Noordbrabantse geschiedenis” van A.C.M. Kappelhof. Ook de populaire serie „...in oude ansichten” geeft in al zijn beperking toch een inzicht in het karakter van een nederzetting in de laatste vijftig jaar. Ook de rapporten van recente en oudere bestemmingsplannen kunnen interessante gegevens bevatten over de ontwikkelingen in zeer recente tijd. Werken over de economische, kerkelijke en agrarische geschiedenis kunnen bruikbare inzichten leveren. Publicaties over de geschiedenis van de bouwkunst zijn natuurlijk onmisbaar. Algemene werken zijn te vinden in het „Repertorium betreffende Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst” in meerdere delen, lopend tot 1960, te 's-Gravenhage uitgegeven. De „Bibliografie Historisch Boerderij-onderzoek” van B. Wander, uitgegeven door S.H.B.O. te Arnhem geeft titels op dit gebied. Over specifiek Brabantse architectuur bestaat geen samenvattende publicatie. Wel zijn er deelonderzoeken geschreven door J. Weyns en H. Ruhe over boerderijen en woonhuizen. Bij het streekplan-project Midden-Brabant verscheen een rapport over boerderijtypen. De werken van V. Trefois over het boerenhuis, vele bijdragen in *Brabants Heem* en het documentatiemateriaal van de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek kunnen verdere aanvullende gegevens verschaffen. Veel ongepubliceerd onderzoek is verricht over woonhuizen te 's-Hertogenbosch en Bergen op Zoom (door resp. A. van Drunen en J. Weyts) en lintbebouwde structuren en weverswoningen te Tilburg (door H. Ruiten). Het is te hopen dat hiervan in de toekomst publicaties verschijnen.

Ter plaatse moet dit abstracte beeld ingevuld worden met observaties van de typen der bebouwing, die de structuur van straten, waterlopen en percelen aanvult. Schaal, richting van de kappen, hoogte der bebouwing, bouw materiaal, etc. zijn belangrijk voor het visuele beeld der nederzetting. Voor het onderzoek kunnen een tweetal publicaties van S.H.B.O. aan-

knopingspunten bieden: „Handleiding bevattende richtlijnen en een vragenlijst voor het nederzettingsonderzoek” (1970) en „Richtlijnen voor de opmeting en vragenlijst voor de beschrijving van boerderijen” (1969). Methodisch goed opgezet, maar geheel afgestemd op de Engelse situatie is: R.W. Brunskill, „Illustrated Handbook of Vernacular Architecture”, London 1971. Interessant door de typering van „tijdsbeelden” is: „Intergemeentelijk structuurplan Kempenland, Tweede fase: waardebeoordeling kernen”, Eersel 1976.

De inventarisator moet echter in eerste instantie bepalen wat hij wel en niet inventariseert. De verkregen informatie over de karakteristiek van een gebied of nederzetting is hierin richtinggevend. De afweging is niet gemakkelijk en wordt, zoals boven al geconstateerd is, bepaald door de tijd, de persoon van de onderzoeker en de doelstelling van zijn onderzoek. In extremis kan hij kiezen tussen een volledige plaatsbeschrijving en het opnemen van alleen „topobjecten”. De laatste aanpak beziet de objecten los van hun context, waardoor het gevaar groot is dat de zorg alleen op deze objecten geconcentreerd wordt. Ze hebben dan, als zetsukken, alleen nog een functie als herinnering aan het verleden in een verder prijsgegeven gebied en als legitimatie voor een falend beleid inzake de bescherming van de gebouwde omgeving. De omgeving van het object, de beplanting, de ligging in landschap of straatbeeld is bepalend voor de mate waarin het past in de karakteristiek.

Een object wordt door de onderzoeker getoetst aan een groot aantal criteria waarbij het natuurlijk niet zo is dat het object dat aan de meeste criteria voldoet het grootste belang vertegenwoordigt, het minst vervangbaar is.

1. Architectonische en kunsthistorische criteria:

- het object is een goed voorbeeld van een stijl of bouwtrant of van het werk van een architect,
- het object is gaaf van stijl en detaillering, eventuele latere wijzigingen storen het architectonische beeld niet,
- het object heeft esthetische kwaliteiten,
- het object vertegenwoordigt een onvervangbare bouwtechniek of bouwtype,
- het object heeft goed herkenbare bouwfasen.

2. Planologische en landschappelijke criteria:

- het object vertoont een samenhang met een groep of complex,
- het object heeft een nauwe relatie met de geomorfologie en de landschappelijke omgeving,
- het object is gelegen in een gebied met oorspronkelijke perceelsstructuren en patronen van wegen en waterlopen,
- het nederzettingsspatroon vertoont een grote mate van continuïteit,
- het object vormt met bijgebouwen, kleinere artefacten en erfbeplanting een karakteristiek geheel,
- het object is karakteristiek voor stad, streek of dorp.

3. Sociaal- en cultuurhistorische criteria:

- het object is verbonden met geschiedkundige herinneringen in de ruimste zin des woords,
- het object vertegenwoordigt een fase in de ontwikkeling van stad, streek of dorp,
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis.

Een goed overzicht van mogelijke toetsingscriteria is te vinden in „Denkmalschutz in Hessen”, een uitgave van het Landesamt für Denkmalpflege Hessen.

Elk op te nemen object wordt gedocumenteerd. Ideaal is het wanneer dit volledig kan gebeuren, zowel in- en uitwendig, in foto en in opmeting. In het algemeen zal dit echter pas in een latere fase voor een beperkt aantal objecten mogelijk zijn.

Het is in ieder geval noodzakelijk foto's te maken van de voor- en achtergevel en eventuele bijzondere details als hekken, bovenlichten, stootstenen, etc (afb. 2, 3, 5). Op een veldformulier wordt een aantal gegevens opgenomen dat later op een archiefkaart opgenomen wordt. Afb. 4 en 6 geven een tweetal voorbeelden van het tot nu toe in Brabant gebruikte formulier. Daarnaast wordt het object op een kaart 1:10.000 aangegeven (afb. 7). Voor de kernen kan ook een schaal van 1:1.000 of 1:2.500 gebruikt worden. De gemeentegrenzen, waterlopen en dijken,

1. Oirschot, Termeidensteeg 2, vermoedelijk 17e-eeuwse „Einzelhof” en tot nu toe onbeschermd.

2. *St.-Michielsgestel, klein-seminairie Beekvliet. Hoofdgebouw van Th. van Aalst, 1907-18.*

3. *Hetzelfde gebouw, de achtervleugel uit 1827-31 met uitbreidingen uit 1855 en 1888 en een kap van 1904-07.*

Gemeente:	St. Michielsgestel	Datum	juli 1980
Plaats:		Inventarisator:	L
Straat:	Beekvlietsstraat	Film no.	66 foto 5-12 en 15-19
No.:		Rijksmonument	
Eigenaar:		Provinciaal monument	
Gebruiker:		Gemeentelijk monument	
Typering:	Seminariecomplex 'Beekvliet' <u>hoofdgebouw</u> : tweelaags onder mansardekap, neogotisch <u>vleugel</u> , haaks op hoofdgebouw; tweelaags onder mansarde en latere verlengingen <u>kapel</u> : neogotisch; met sacristie <u>aula en school</u>		
Ouderdom:	1827- ca 1950		
Onderhoud:	m-g		
Waardering:			
Groenelementen:	parkaanleg met o.m. lanen van paardekastanje		
Artefacten:	omheining van geruimd kerkhof		
Opmerkingen	hoofgebouw van Th. v. Aalst 1907-18; haakse vleugel 1827-31 met kap van 1904-07; verlengingen van 1855 en 1883; kapel H.J. v. Tulder 1853, herbouwd door H.W.Valk 1950-51; sacristie 1929; Aula en klaslokalen van H.W.Valk 1930-32. (het totaalplan voor nieuwbouw is onuitgevoerd) In de kapel: neogotische binnengevel met stucocornament, neogotisch glas		

G.786

4. Formulier met gegevens van dit gebouw.

belangrijke wegpatronen en oude akkerbodems kunnen ook worden aangegeven. De objecten worden met stippen en huisnummer aangeduid. Zo ontstaat een visueel beeld van hun ligging en concentratie. In een latere fase kan ook een aantal dwarsdoorsneden door het materiaal gemaakt worden, om zo een overzicht te krijgen van bijvoorbeeld Vlaamse schuren, wegkapellen, dorpspompen, etc. in de provincie.

Zo ontstaat een rapportage per gemeente waarin allereerst de algemene karakteristiek wordt behandeld. Dan worden de eventuele gehuchten en kerkdorpen beschreven in hun relatie met geomorfologie en landschap. Dan volgt het materiaal geordend per straat, waarbij aan karakteristieke straatbeelden nog een beschrijving kan worden gewijd. Een of meerdere kaarten maken het geheel volledig.

Een voorbeeld van een dergelijke straatbeschrijving:

Liempde, Kapelstraat (afb. 8). Deze straat vormt de noordelijke scheiding van de dorpskern en de oude akkergronden, is de verbindingsweg met Boxtel en Hezelaar en verloopt parallel aan de Dommel. Klinkerbestrating. De bebouwing van 19e-eeuwse en oudere boerderijen wordt afgewisseld met vrijstaande woonhuizen uit het eerste kwart van de 20e eeuw hetgeen een zeer typerend beeld oplevert.

In deze straat worden meerdere panden afzonderlijk beschreven: No. 22 (afb. 9). Kortgevelboerderij onder wolfdak, XVIII- XIXm. Dak gedekt met riet en Oudhollandse pannen. Eenvoudig bovenlicht en zesruits schuiframen. Geheel ongewijzigd.

5. *St.-Michielsgestel, Beekkant 26-26a.*

Gemeente:	St. Michielsgestel	Datum	Juli 1960
Plaats:		Inventarisator	R.L.
Straat:	Beekkant	Film no.	60 foto 35 A
No.:	26-26 A	Rijksmonument	
Eigenaar:		Provinciaal monument	
Gebruiker:		Gemeentelijk monument	
Typering:	<p>Beeldarts boerderij onder zadeldak met schild- en wolfseinde; aangebouwd nieuw woonwedeelte. <u>Schuur</u> onder zadeldak.</p>		
Ouderdom:	XIX en later, oudere kern		
Onderhoud:	n		
Waardering:			
Groenelementen:			
Artefacten:			
Opmerkingen	<p>metselwerk tendele van ijselsteen: 16-17,5 X 7-8 X 4-4,3 cm; voor- gevel vernieuwd XIX B; rieten dak met pannen voet.</p>		

G.786

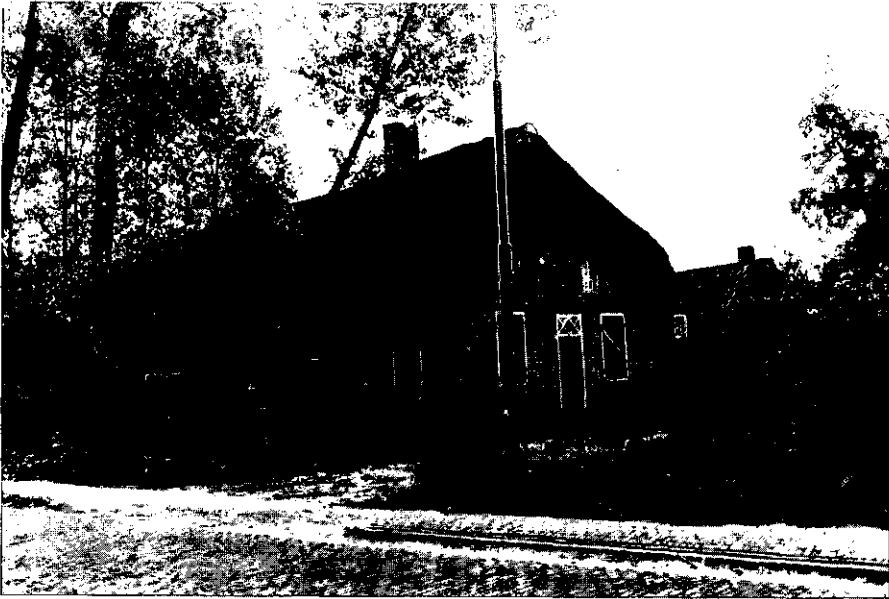
6. *Formulier met gegevens van dit gebouw.*

7. St.-Michielsgestel, inventarisatiekaart van de omgeving van Beekvliet, schaal 1:10.000. Raster: oude akkerbodems, waterlopen en dijkes: doorlopende lijnen en stippels, de objecten met stip en de beschermde objecten extra omcirkeld (voorlopige kaart).

8. *Liempde, Kapelstraat, straatbeeld.*

9. *Liempde, Kapelstraat 22, beschermd monument.*

Schuurtje onder zadeldak, XIXd. Pere- en noteboom.

Eventueel kan een dergelijk rapport gepubliceerd worden, zoals de Duitse „Arbeitshefte” van de Landeskonservator Rheinland of de Belgische reeks van urgentie-inventarissen „Bouwen door de eeuwen heen”.

Zo kan een onderdeel van de lokale en regionale geschiedenis verbreed worden onder een breder publiek. Het kan een stap zijn in de richting van een decentralisatie van de monumentezorg en basismateriaal voor onderwijs en educatie verschaffen. Behalve beleidsinstrument kan het een aanleiding zijn voor een grondige discussie over ons beheer van cultuur-historisch erfgoed in samenhang met onze hedendaagse wensen op het gebied van stedenbouw, planologie en volkshuisvesting.

WIES VAN LEEUWEN

Alle opnamen zijn afkomstig uit het archief van de Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten.